

Dit is een conceptversie.
 Niet te citeren zonder toestemming van de auteur.
 De definitieve versie van deze tekst is verschenen in:

Sanderse, W. (red.) (2017). *Lezen voor het leven. Deugden in de wereldliteratuur*. Leusden: ISVW.

Deugden: de basis

Wouter Sanderse | Fontys Hogescholen | w.sanderse@fontys.nl | april 2017

Inleiding

Moed, eerlijkheid, wijsheid en trouw – het zijn voorbeelden van deugden die centraal staan in de romans die aan de orde komen in Deel 2. In het volgende hoofdstuk worden tien van deze deugden in meer detail beschreven. Dit hoofdstuk gaat over de vraag wat een deugd nu eigenlijk voor ding is. Is iemand die ‘deugt’ bijvoorbeeld iemand die bepaalde waarden onderschrijft, of zich juist aan regels houdt? We vatten een deugdzaam persoon op als iemand die stabiele karakterhoudingen heeft die tot uiting komen in wat je doet (‘gedrag’), maar ook in je emoties (‘gevoel’), de redenen die je hebt voor je handelingen (‘gedachten’), en de manier waarop je de wereld waarneemt (‘gewaarwording’). Dit is het zogenaamde 4G-deugdenmodel. Ter verdieping gaan we ook in op Aristoteles’ ideeën over deugd.

Waarden, normen, deugden

Omdat ‘waarden en normen’ in het onderwijs ingeburgerd zijn, vormen ze een mooi vertrekpunt om uit te leggen wat deugden zijn. Daarbij beroep ik me op Pieter Vos (2006), die de verschillen en overeenkomsten tussen waarden, normen en deugden eerder mooi uitwerkte.

Waarden zijn ‘mooie idealen’, stippen op de horizon waar we zelf of met een groep naar toe willen. Denk aan ‘vrede’ of ‘rechtvaardigheid’. Een voordeel van waarden is dat mensen zich erdoor geïnspireerd weten, er warm voor lopen. Er is toch niemand tegen respect of liefde? Een ander voordeel is dat waarden vaak onuitgewerkt blijven. Daardoor kunnen veel mensen zich erin vinden. Keerzijde is echter dat onder de oppervlakkige overeenstemming vaak toch grote meningsverschillen schuilgaan. Ook kunnen mensen onderling conflicterende waarden hebben. Ander nadeel is dat waarden zelden genoeg zijn om tot handelen te komen. Ik kan vrijgevigheid heel belangrijk vinden, maar door een diepgewortelde gewoonte toch geen geld aan deur-aan-deur collectes geven. Tussen ‘woorden’ en ‘daden’ zitten vaak allerlei praktische bezwaren.

Op allerlei manieren zijn waarden met het onderwijs verweven. Daarop gaat hoofdstuk XII verder in; hier volgen enkele voorbeelden. Denk bijvoorbeeld aan het curriculum. Bij elk vak kun je je afvragen waarom het uiteindelijk belangrijk voor jongeren, de arbeidsmarkt en de samenleving is. Sport heeft dan vast iets te maken met het bevorderen van ‘gezondheid’, geschiedenis draagt bij aan een ‘historisch bewustzijn’, en bij tekenen wordt ‘creativiteit’ bevorderd. De zin van deze en andere vakken blijft vaak

impliciet, totdat bijvoorbeeld een bestaand vak (Latijn) geschrapt dreigt te worden, of een nieuwe kandidaat (psychologie) zich aandient. Ook kunnen leraren in hun lessen expliciet bezig zijn met waarden, door leerlingen vragen te stellen naar wat zij belangrijk vinden, of door bepaalde maatschappelijke of religieuze waarden, zoals respect of naastenliefde, expliciet over te dragen.

Normen zijn juist heel concrete richtsnoeren voor het handelen. Ze drukken uit wat voor een bepaalde groep mensen 'normaal' gedrag is. Op school worden normen deels expliciet verwoord in regels als 'doe afval in de afvalbak', 'neem de spullen mee die je nodig hebt voor de les' of 'praat op een rustige manier met elkaar'. Anders dan waarden, bieden regels juist duidelijk handvatten over wat in een bepaalde situatie zeker niet mag (negatief), of absoluut wel moet (positief). Pieter Vos (2006, p. 4) wijst erop dat het stellen en handhaven van normen en regels van belang is voor jongeren, omdat ze die nodig hebben om zich te kunnen ontwikkelen. Een nadeel dat Vos zelf ook noemt is dat normen vooral extrinsiek motiveren, ertoe uitdagen om overtreden te worden en vaak slechts een minimum formuleren. Wat dat laatste betreft: een voetballer hoort geen overtreding te maken, of brutaal tegen de scheidsrechter te zijn. Maar niet tackelen en aardig blijven tegen de scheids maakt iemand nog geen goede voetballer.

Deugden hebben wat weg van zowel waarden als van normen. Ten eerste zijn de woorden die we gebruiken om waarden te beschrijven vaak gelijk aan deugdentaal. Rechtvaardigheid of betrouwbaarheid kunnen bijvoorbeeld zowel een waarde als een deugd zijn. Een verschil is echter dat deugden stabiele karaktereigenschappen zijn die aanzetten tot moreel handelen, terwijl dat bij waarden niet het geval hoeft te zijn. Ten tweede hebben deugden ook wat gemeen met normen: beide leiden ze tot concreet gedrag. Het verschil is dat regels vrij specifiek voor een bepaalde situatie voorschrijven wat (on)gewenst gedrag is. Iemand die deugt, heeft daarentegen zelf de wijsheid om in iedere unieke situatie te bepalen wat gepast is. In vergelijking met waarden en normen heeft Paul van Tongeren (2004) een deugd daarom verhelderend beschreven als 'een houding waarin een waarde concreet is geworden en waarin een norm verinnerlijkt is'. Deugden combineren de voordelen van waarden en normen: ze zijn zo verinnerlijkt als waarden, en leiden net als normen tot concreet gedrag.

In Tabel 1 staan vier voorbeelden van hoe waarden, normen en deugden met elkaar kunnen samenhangen. Stel dat het op je school de norm is dat iedereen afspraken nakomt. Maar waarom is dat nu zo belangrijk? Misschien is dat niet altijd meer duidelijk, en komt de vraag pas op zodra er een goede reden lijkt om een afspraak toch niet na te komen. Als je erover nadenkt, kan het iets te maken hebben met het belang dat aan de waarde 'betrouwbaarheid' wordt gehecht. De bijbehorende deugd heet in dat geval ook 'betrouwbaarheid'. Het verschil met een waarde is dat de deugd betrouwbaarheid een antwoord is op de vraag hoe de school wil dat leerlingen en leraren zijn. Betrouwbaarheid is dan niet een ideaal dat iedereen onderschrijft, maar een eigenschap die diep in mensen verankerd is en die ze uit hun dagelijkse werk blijkt. Kortom, een deugd is een onderliggende en duurzame karaktereigenschap van een persoon waaruit goede handelingen en gevoelens voortkomen.

Tabel 1: Norm, waarde, deugd

Norm	Waarde	Deugd
<i>Wat niet mag, of juist moet...</i>	<i>Wat we belangrijk vinden...</i>	<i>Ik wil iemand zijn die...is.</i>
Je komt je afspraken na	Betrouwbaarheid	Betrouwbaar
Luister naar elkaar	Respect	Respectvol
Je praat aardig tegen elkaar	Vriendelijkheid	Vriendelijk
We heten nieuwkomers van harte welkom	Gastvrijheid	Gastvrij

In Nederland associëren veel mensen het begrip 'deugd' nog met één bepaalde deugdenlijst, waarop bijvoorbeeld kuisheid, netheid, spaarzaamheid en gehoorzaamheid staan. En voor zo'n jarenvijftigmoraal lopen natuurlijk maar weinig mensen warm. Maar het begrip 'deugd' heeft, los van deze ene specifieke invulling, een heel andere oorsprong. Het komt van het Latijnse woord *virtus*. Dat herkennen we nog in het Engelse woord *virtue* en het Nederlandse 'virtuoos'. *Virtus* is op zijn beurt weer een vertaling van het Oudgriekse *arete*, dat voortreffelijkheid of excellentie betekent. In de antieke oudheid had die voortreffelijkheid oorspronkelijk vooral betrekking op een krijger, terwijl voortreffelijkheid bij Aristoteles een bredere betekenis heeft, namelijk als de kwaliteiten van een goed mens, waarvoor niet alleen moed, maar ook maatgevoel, rechtvaardigheid en wijsheid essentieel zijn. Ook nu kunnen we ons afvragen welke excellenties jongeren in staat stellen om een geslaagd, gelukt leven te leiden, en wat dit vervolgens van leraren vergt. Hierop gaan we in hoofdstuk XI en XII verder in.

Aristoteles' deugdethiek

In de vorige sectie beschreven we deugden als duurzame karaktereigenschappen die doorwerken in moreel gedrag. Wat ook werd aangestipt is dat het begrip 'deugd' een lange geschiedenis heeft, die in het Westen teruggaat op de filosofen Plato en Aristoteles. Voor een nog beter begrip van deugden werken we hier een aantal elementen verder uit, die Aristoteles bespreekt in zijn *Ethica Nichomachea*, in 2009 door het *Filosofie Magazine* uitgeroepen tot het 'belangrijkste filosofiewerk aller tijden'. Aristoteles is de eerste geweest die een systematische uiteenzetting gaf van deugden, en zijn opvattingen ervan zijn nog steeds invloedrijk. Een deugd is...

'...een karakterhouding, die ons in staat stelt om een keuze te maken, die het midden houdt met betrekking tot ons, een midden dat bepaald wordt door de rede, zoals een verstandig mens het zou bepalen.' (1999, p. 65)

Dat is een hele mond vol. Hieronder lichten we vijf onderdelen van deze omschrijving toe, die elders ook kort beschreven zijn (Van Tongeren, 2010; Sanderse, 2009).

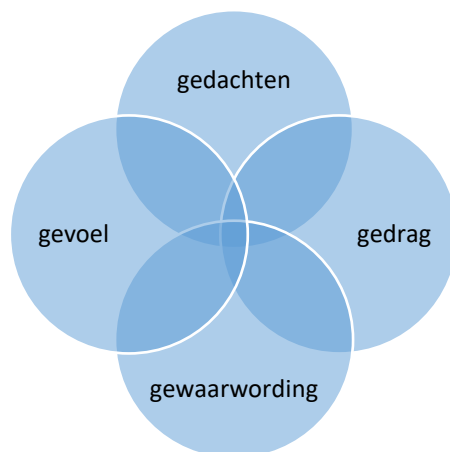
'...een karakterhouding...'

Op basis van één handeling kunnen we niet bepalen of iemand deugdzaam is. Of, zoals Aristoteles schrijft: één zwaluw maakt nog geen zomer. Een handeling is volgens Aristoteles

alleen maar deugdzaam als zij wordt gedaan door iemand die dat vanuit een innerlijke overtuiging, een vaste houding, doet. Hoewel we zeggen dat mensen deugden hebben, zijn ze geen bezit waarvan we gemakkelijk afstand doen. Het zijn diepgewortelde eigenschappen van een persoon, een 'zijnskwaliteit', die tot uiting komt in iemands gedachten, maar ook in waarnemingen, gevoelens, gedachten en handelingen (Annas, 2011, p. 8). Een voorbeeld kan dat duidelijk maken (Hursthouse, 2012). Laten we de fictieve Linda, een collega-docent die bekend staat om haar oprechtheid, eens onder de loep nemen.

Als Linda de deugd oprechtheid heeft, waaruit blijkt dat dan? Dat betekent dat Linda niet alleen oprechte dingen zegt, maar dat ook doet met een bepaalde reden, namelijk omdat ze waarheid belangrijk vindt, en niet om bijvoorbeeld indruk te maken. Ze legt vooral contact met collega's die ook eerlijk zijn, en als een collega liegt, keurt ze dat af. Als Linda hoort dat leerlingen oneerlijke dingen hebben gedaan, krijgt ze plaatsvervangende schaamte. Ze is niet onder de indruk van leerlingen die opscheppen of overdrijven, en vindt mensen die op een oneerlijke manier succesvol zijn en promotie maken niet 'slim', maar heeft eerder medelijden met ze. Een deugd komt dus niet alleen tot uiting in iemands Gedrag, maar ook in haar Gedachten, Gevoelens en Gewaarwording (waarneming). Wanneer iemand een deugd heeft, zijn deze vier G's in harmonie.

Figuur 1: Het 4G-deugdmodel: gewaarwording, gevoel, gedachten en gedrag

'...die ons in staat stelt om een keuze te maken...'

Een deugd is een karaktertrek die je in allerlei verschillende situaties (consistent) en door de tijd heen (duurzaam) helpt goede keuzes te maken. Bij die keuzes moet je niet alleen denken aan grote beslissingen (zeg je je baan op?), maar juist ook aan kleine beslissingen. Hoe je reageert wanneer je in een hotel een luxueus ontbijtbuffet krijgt voorgeschoteld, hangt net zo goed af van je karakter. Sommigen zullen geneigd zijn om toe te slaan en hun buik meer dan rond te eten. Anderen zijn daarvoor ongevoelig, en nemen niet meer dan wat ze thuis ook zouden doen: twee bruine boterhammen en een glas melk. Onze reactie op genot komt voort uit het soort persoon dat we zijn; in het eerste geval een mateloze genietster of in het tweede geval een behoorlijk ongevoelige onthouder.

Dat onze handelingen voortkomen uit ons karakter betekent niet dat bij de geboorte al helemaal vastligt wie we zijn. De deugdethiek veronderstelt dat ook onze opvoeding en eigen keuzes bepalend zijn voor wie we zijn. Reden daarvoor is dat het weinig zinvol is om

mensen te prijzen voor hun moed of zorgzaamheid als ze zelf geen rol hebben gehad in het ontwikkelen van deze kwaliteiten. Lof en blaam lijken alleen zin te hebben als mensen tenminste een zekere speelruimte hebben (gehad). Uit de eerste twee besproken kenmerken van de deugd kunnen we afleiden dat je keuzes en je houdingen elkaar wederzijds beïnvloeden. Enerzijds bepaalt je karakter, wanneer je dat eenmaal hebt, je keuzes, en anderzijds zijn je keuzes bepalend voor de verdere vorming van je karakter.

‘...die het midden houdt met betrekking tot ons...’

Dat karaktertrekken ten minste deels door keuzes tot stand komen en vervolgens tot nieuwe keuzes aanzetten, geldt voor deugden, maar net zo goed voor ondeugden. We kunnen Linda uit bovenstaand voorbeeld ook neerzetten als een onoprecht persoon, die met bedriegers omgaat, geniet van leugens en expres mensen om de tuin leidt. Ze is zo, doordat ze een heel leven achter de rug heeft waarin invloeden van buitenaf en eigen beslissingen diepe sporen in haar persoonlijkheid hebben achtergelaten. ‘Karakter’ komt etymologisch van ‘krassen’, ‘graveren’ of ‘stempelen’ – maar dat geldt voor zowel goede als slechte eigenschappen. Dat roept de vraag op: hoe kunnen we deugden van ondeugden onderscheiden?

Aristoteles’ vuistregel daarbij is dat een deugd het midden houdt, en wel tussen twee extreme (ondeugdelijke) houdingen ten opzichte van gevoelens of handelingen. In hoofdstuk XI wordt dit midden voor negen karakterdeugden uitgewerkt. Hier volgt een voorbeeld. Als we geconfronteerd worden met iets waarvoor we bang zijn, dan zijn er verschillende extreme manieren waarop we kunnen reageren. Je zou ‘vechten’ of ‘vluchten’ als uitersten kunnen zien. Maar dat zijn voorbeelden van gedrag en nog niet van houdingen. De vraag is: hoe noem je de extreme houdingen die we ten aanzien van angst kunnen innemen? Iemand die zich teveel door zijn angsten laat leiden, noemen we een lafaard of een angsthaas – zijn ondeugd is lafheid. Iemand met een houding waaruit blijkt dat hij gevaar helemaal niet serieus neemt, een soort Terminator, heeft de tegenovergestelde ondeugd – overmoed, of roekeloosheid. De meest optimale houding ten opzichte van angst zit tussen die extremen in, en heet moed of dapperheid. Een moedig persoon zal, afhankelijk van de situatie, besluiten of het dapper is om te vechten, of juist te vluchten (bijvoorbeeld om hulp te halen).

Wat precies moedig, geduldig, eerlijk of respectvol is, is niet eenduidig voor alle situaties in een regel vast te leggen. Dat midden kan dan ook niet wiskundig worden vastgesteld, zoals 6 het midden uit een reeks van 12 is. Het deugdzame midden is geen mediaan, maar een midden met betrekking tot ons. Het is iets dat we telkens opnieuw zullen moeten vinden, afhankelijk van wie we zelf zijn en in welke situatie we ons precies bevinden. Stel bijvoorbeeld dat het van teveel geduld getuigt om een leerling een som tien keer uit te leggen, terwijl twee keer duidelijk te weinig is. Dan kunnen we daaruit niet de conclusie trekken dat zes keer uitleggen optimaal is. Dat hangt af van de leerling en de situatie. Gaat het om een leerling met een beperking? Neemt hij je gemakkelijk in de maling? Hoeveel andere leerlingen hebben aandacht nodig? Wat is je eigen repertoire om de som op alternatieve manieren uit te leggen? Dat zijn dingen die we moeten weten voordat we kunnen zeggen wat het midden is.

‘...een midden dat bepaald wordt door de rede...’

Om het midden te treffen in iedere situatie hebben we een soort praktische kennis nodig. Luuk Stevens en Geert Bors (2013, p. 35) gebruiken daarvoor de term ‘pedagogische tact’, hun vertaling van het Griekse woord *phronesis*, wat we in het Nederlands doorgaans met ‘verstandigheid’ of ‘praktische wijsheid’ vertalen. Pedagogische tact is volgens hen een soort kennis waarmee leraren in de concrete en weerbarstige onderwijspraktijk ‘het goede doen op het juiste moment, ook in de ogen van de leerling’ (p. 14). Ook onderwijspedagoog Gert Biesta (2015, pp. 176-201) verwijst naar de deugdethiek wanneer hij ‘virtuoos pedagogisch oordeelsvermogen’ uitwerkt als het vermogen dat leraren moeten hebben om in concrete situaties goed onderwijs te kunnen realiseren.

Om deze praktische kennis beter te begrijpen kunnen we haar vergelijken met (natuur)wetenschappelijke kennis. Die drukt algemene uitspraken uit die altijd en overall waar zijn, en vaak in wetten zijn vervat. Daarbij kun je denken aan Einsteins $E=mc^2$ of Newtons $F=ma$. Of neem medisch onderzoek dat aantoonde dat roken slecht is voor de gezondheid van mensen. Dit soort kennis is lang niet altijd voldoende om te weten wat dat nu hier en nu voor mij betekent. Op een gala kan een sigaar opsteken misschien geen kwaad; net zomin als een sigaretje meeroken met een kettingrokkend familielid dat net slecht nieuws heeft gehad. Maar om dat te bepalen, moet je de situatie goed kunnen inschatten en jezelf goed kennen. Met praktische wijsheid houd je enerzijds zicht op een moreel doel, en anderzijds op de concrete omstandigheden. Door haar praktische wijsheid kan Linda uit het voorbeeld bijvoorbeeld inschatten wat het betekent om oprecht te zijn naar een collega die liegt, of hoe ze het beste kan reageren op leeringen die opscheppen. Praktische wijsheid wordt traditioneel afgebeeld als een vrouw die in een spiegel kijkt – geen symbool van ijdelheid, maar van zelfkennis. In hoofdstuk XI wordt de deugd praktische wijsheid verder uitgewerkt.

‘...zoals een verstandig mens het zou bepalen...’

Ook al maken we zelf nog niet altijd verstandige keuzes, kunnen we er wel naar streven en in andere mensen fragmenten van die praktische wijsheid herkennen. Dat kan Bas, je collega, zijn die een bepaalde rust en kalmte over zich heeft, zelfs in stressvolle situaties. Of een vriendin, Cathelijne, die altijd tussen de regels door hoort wat er eigenlijk (niet) gezegd wordt. Of je partner Dianne, voor wie beloftes belangrijk zijn, maar niet op een halsstarrige manier, en die aanvoelt wanneer het gepast is om flexibel te zijn. Iets in hun karakter trekt je aan, en je zou willen dat je in sommige situaties iets van hun wijsheid had. Wellicht dat je je in een lastige situatie wel eens afvraagt wat deze rolmodellen zouden doen. Je oriënteren aan de hand van voorbeeldfiguren betekent niet dat je precies wordt als Bas, Cathelijne of Dianne. In plaats van dat je precies hun verstandige gedrag imiteert, gaat het er om dat je je realiseert dat zij op hun eigen manier wijsheid belichamen, en dat je daaraan vervolgens je eigen draai hebt te geven (Kristjánsson, 2006; Sanderse, 2013).

Met een knipoog naar de renaissance kunnen we dit ‘emulatie’ noemen (zie hoofdstuk XII). In de vijftiende eeuw probeerden kunstenaars eerst een kunstwerk uit de oudheid, bijvoorbeeld Vergilius’ *Aeneas*, te vertalen naar hun eigen taal (*translatio*). Daarna was het de uitdaging om de stijl van de oorspronkelijke kunstenaar te imiteren door in de stijl van de meester een eigen stuk te schrijven (*imitatio*). Het sluitstuk was de poging om het origineel te overtreffen (*emulatio*), bijvoorbeeld door van Vergilius’ verhaal een christelijke

tragedie te maken, iets wat Joost van den Vondel deed met het toneelstuk *Gijsbrecht van Aemstel*. Een hedendaagse variant op die drieslag is 'informatie – imitatie – innovatie', waarbij echter nog wel eens onterecht wordt aangenomen dat innovatie niet via imitatie van anderen kan. Hoewel de emulatie van rolmodellen misschien het ideaal is, begint wijzer worden bij een oog (of neus) ontwikkelen voor mensen die deze kwaliteit al meer hebben dan jezelf, en te proberen een beetje meer te worden zoals zij.

Tot slot

Hoewel iedereen het belang wel inziet van kinderen die eerlijke, betrouwbare, zorgzame en respectvolle mensen worden, en veel leraren ook vinden dat de school deelt in de verantwoordelijkheid om daaraan een bijdrage te leveren, bestaat er over het begrip 'deugd' een aantal misverstanden en vooroordelen. We zagen dat 'deugd' oorspronkelijk 'excellentie' betekent, en dat het aan ons is om de kwaliteiten te formuleren die voor jongeren anno nu essentieel zijn om een gelukkig leven te leiden. Het 4G-deugdenmodel en Aristoteles' eigen omschrijving van deugd, bijvoorbeeld als midden tussen twee extremen, komt van pas als we in het volgende hoofdstuk een aantal deugden in meer detail beschrijven.

Bronnen

- Annas, J. (2011). *Intelligent virtue*. Oxford: Oxford University Press.
- Aristoteles (1999). *Ethica Nichomachea*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Biesta, G. (2015). *Het prachtige risico van onderwijs*. Culemborg: Phronese.
- Hursthouse, R. (2012). Virtue ethics. In: E.N. Zalta (red.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (editie herfst 2013). Gedownload van <http://plato.stanford.edu/archives/fall2013/entries/ethics-virtue/>.
- Kristjánsson, K. (2006). Emulation and the use of role models in moral education. *Journal of Moral Education* 35(1), 37-49.
- Sanderse, W. (2009). Over morele vorming in het onderwijs. Een weerlegging van enkele misvattingen. *Radix* 35(4), 243-252.
- Sanderse, W. (2013). The meaning of role modelling in moral and character education. *Journal of Moral Education* 42(1), 28-42.
- Stevens, L. & Bors, G. (reds.) (2013). *Pedagogische tact*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Tongeren, P. van (2004). *Deugdelijk leven. Een inleiding in de deugdedethiek*. Amsterdam: Sun.
- Tongeren, P. (2010). Onderwijs en morele vorming. Een bijdrage vanuit de deugdedethiek. In: M. Hogenes et al. (reds.), *De leerkracht als opvoeder*. Den Haag: SDU, pp. 35-52.
- Vos, P. (2006). *Tussen vage waarden en strakke normen. Kansen van een deugdenbenadering in het onderwijs* (lectorale rede, hogeschool VIAA). Zwolle: Hoekmantotaal.